

DİLÇİLİK

UOT: 81. 374

MAHMUD KAŞĞARININ TƏDQIQAT METODU

Nizami Cəfərov
AMEA-nın həqiqi üzvü, professor
Azərbaycanda Atatürk mərkəzi
Bakı, Azərbaycan
nizamiceferov@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-2888-5141

Xülasə

Azərbaycan, ümumən türk dilçiliyində professor, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü Ə.M.Dəmirçizadənin API- nin «Elmi əsərləri»ndə (1966, № 1) çap olunmuş məşhur məqaləsindən sonra belə bir yanlış fikir meydana çıxmışdır ki, guya Mahmud Kaşğari müqayisəli-tarixi metodun banisidir. Məqalə müəllifi hətta ümumi dilçilik dərslərinə düşmüş bu fikri təkzib edərək göstərir ki, “Divani- lüğət it- türk” orta əsrlər ərəb-müsəlman dilçiliyi üçün səciyyəvi olan ənənəvi təsviri metodla qələmə alınmış, həmin metodun hüdudundan kənara çıxmayan geniş müqayisələr aparılmışdır.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, “Divani-lüğət it-türk”, müqayisəli-tarixi metod, təsviri metod, türk dili.

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ МАХМУДА КАШГАРИ

Низами Джафаров
Действительный член НАНА, профессор
Центр Ататюрка в Азербайджане
Баку, Азербайджан

Резюме

После знаменитой статьи А.М. Демирчизаде, профессора тюркского языкознания в целом, члена-корреспондента НАНА, опубликованной в «Научных трудах» АПИ (1966, № 1), появилось такое заблуждение, что якобы Махмуд Кашгари является основоположником сравнительно-исторического метода. Автор статьи опровергает эту идею, встречающуюся даже в учебниках общего языкознания, и показывает, что «Дивани-люгат ит-Тюрк» написан традиционным описательным методом, свойственным средневековому арабо-мусульманскому языкознанию, и проведены обширные сравнения, не выходящие за рамки пределы этого метода.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, «Дивани-люгат ит-тюрк», сравнительно-исторический метод, описательный метод, тюркский язык.

MAHMUD KASHGARI'S RESEARCH METHOD

Nizami Jafarov
Academic of ANAS, professor
Ataturk Center in Azerbaijan
Baku, Azerbaijan

Summary

After the famous article by A.M. Demirchizade, professor of Turkic linguistics in general, corresponding member of ANAS, published in the “Scientific Works” of the API (1966, No. 1), a misconception appeared that supposedly Mahmud Kashgari is the founder of comparative historical method. The author of the article refutes this idea, which is found even in textbooks of general linguistics, and shows, that “Divani-lugat it-Turk” was written using the traditional descriptive method characteristic of medieval arab-muslim linguistics, and extensive comparisons were made, that didn't go beyond the scope of this method.

Key words: Makhmud Kashgari, "Divani lugat-it-Turk", comparative-historical method, descriptive method, Turkic language.

Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" türkologiyasının şah əsərlərindən biri, dünya dilçiliyi tarixinin də, heç şübhəsiz, dəyərli, diqqəti cəlb edən hadisəsidir. Lakin, təəssüf ki, dünyanın tanınmış dil nəzəriyyəçiləri "Divan"la tanış olmadıqlarına görə müəllifin istifadə etdiyi tədqiqat metodu və ya metodları barədə heç bir fikir söyləməmişlər.

Azərbaycanda isə bu istiqamətdə müəyyən cəhdlər olmuşdur ki, onun da əsasında professor Əbdüləzəl Dəmirçizadənin məşhur məqaləsi (APİ- nin "Elmi əsərlər"i, 1966, № 1) dayanır. Milli dilçilik elminin yaradıcılarından olan görkəmli alimin həmin məqaləsində "Divan"ın tədqiqat üsulu on maddə üzrə müfəssəl şərh edildikdən sonra belə bir nəticəyə gəlinir:

"Beləliklə, aydın olur ki, müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsas mahiyyətini təşkil edən bu xüsusiyyətlərin ünsürləri, rüşeymi M.Kaşğarının Divanında tətbiq edilmişdir. Buna görə də ümumiyyətlə dilçilikdə, xüsusən türkologiyada müqayisəli-tarixi metodun başlanğıcını XVIII və ya XIX əsrdən deyil, məhz XI əsrdən – Mahmud Kaşğarının "Türk dillərinin divanı" adlı kapital əsərindən hesablamaq daha doğru olar".

Akademik Ağamusa Axundovun Azərbaycanda ümumi dilçilik sahəsində ən mötəbər mənbə kimi uzun illərdir ki, istifadə olunan "Ümumi dilçilik" dərslində deyilir: "Ə.Dəmirçizadənin ayrıca tədqiqatında Mahmud Kaşğarının "Türk dilləri divanı"nda leksik, fonetik, qrammatik səviyyədə aparılmış müqayisələrin mahiyyəti geniş şərh edilmişdir. Həmin əsərdə samitlərin əvəzlənməsi, saitlərin əvəzlənməsi, ahəng qanunu kimi fonetik sahələr üzrə aparılan müqayisələr dilçilik tarixi üçün böyük maraq doğurur. Hərtərəfli tədqiqatdan sonra Ə.Dəmirçizadənin gəldiyi ümumi nəticə tamamilə doğrudur".

Həmin fikir professor Fəxrəddin Veysəllinin kifayət qədər iddia ilə yazılmış "Dilçiliyin əsasları" dərslində də, demək olar ki, təkrar edilmişdir.

Əlbəttə, Ə.Dəmirçizadənin ümumi dilçilik üzrə mütəxəssis olmağını nəzərə alsaq, onun fikrinə müəyyən mənada loyallaşmaq, həmin fikrin elmi obyektivlikdən çox, keçən əsrin 60- cı illərinə məxsus milli təəssübkeşlikdən irəli gəldiyini düşünmək olar. Lakin ümumi dilçilik mütəxəssislərinin münasibəti məsələyə yenidən qayıtmağı, elə bilirik ki, zəruri edir.

Hər şeydən əvvəl, nəzərə alınmalıdır ki, XIX əsrin əvvəllərində formalaşmış tarixi-müqayisəli metod elə bir mükəmməl sistemdir ki, onun "ünsür" və ya "rüşeym"lərini orta əsrlərdə axtarmaq mümkün deyil. Və bu metod yalnız XVII-XVIII əsrlərdə toplanmış külli miqdarda dil faktlarının təhlilinə əsaslanır.

Maraqlıdır ki, həmin əsrlərdə dillərin müqayisəsi daha mühüm yer tutur, tarixilik məsələsi isə bundan sonra gəlirdi.

Müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössür yazır:

"Dil haqqında elm əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edənə qədər üç ardıcıl inkişaf fazasından keçmişdir...

Üçüncü mərhələ dilləri bir- birilə müqayisə etmək imkanının kəşfi ilə başladı... 1816- cı ildə Frans Bopp özünün "Sanskrit dilinin təsrif sistemi haqqında"ki əsərində sanskriti yunan, latın və başqa dillərlə bağlayan münasibətləri araşdırdı"...

Dahi dilçi davam edir:

"Əgər əvvəl sanskrit kəşf edilməsəydi, Bopp öz elmini (özü də bu qədər qısa bir müddətdə) çətin ki, yarada bilərdi. Boppun axtarışlarının bazası məhz ona görə genişləndi və möhkəmləndi ki, yunan və latın dilləri ilə yanaşı üçüncü informasiya mənbəyindən – sanskritdən istifadə imkanı əldə edildi"...

Və göründüyü (əslində, ümumən məlum olduğu) kimi, tarixi-müqayisəli metod bir neçə müstəqil dilin struktur baxımından müqayisə olunaraq aralarındakı qohumluq əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır ki, bu da, nəticə etibarilə, onların hər biri üçün başlanğıc olan ulu dilin (pradilin) rekonstruksiyasına gətirib çıxarır.

M.Kaşğari öz “Divan”ında qarşısına belə bir məqsəd qoymamışdı. Və qoya da bilməzdi... O, ərəblərə türk dilini (və ruhunu!) tanımaq istəyirdi. Və buna da nail olmuşdu...

“Divani-lüğət it-türk”ü, bir qayda olaraq, “Türk dillərinin divan”ı kimi tərcümə edirlər ki, bu, tamamilə yanlışdır. M.Kaşğari “türk dilləri”ndən yox, “türk dili”ndən danışır. Və göstərdiyi, müqayisə etdiyi fonetik, yaxud leksik fərqlər də dialekt-şivə fərqləri hüdudunu aşmır... Ona görə ki, ilk orta əsrlərdə türk dili öz təbii diferensiasiyasını başa çatdırıb hələ müstəqil dillərə bölünməmişdi. Və türk dillərinin bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənməsi orta əsrlərin sonlarına aiddir.

“Divan” müəllifinin üsulunu o vaxt tarixi-müqayisəli metod adlandıra bilərdik ki türk, monqol və tunqus-mancur dillərini müqayisə edib ulu Altay dilini bərpa etmiş olsun.

O ki qaldı M.Kaşğarının guya müqayisəli-tarixi, yaxud tarixi-müqayisəli metodun banisi olduğunu “sübut edən” on maddədən ibarət dillərə, əminliklə demək olar ki, heç biri tənqidə dözmür. Məsələn, görkəmli dilçi yazır: “M.Kaşğari geniş ərazidə yaşayan türkdilli tayfalar arasında xeyli dolaşmış, bu dillərin yayılma şəraitini, necə qruplaşdığını, hansı dillərlə qonşuluqda olduğunu, öz əslindən uzaqlaşmış təcrüd olunmuş halda inkişaf edərkən necə dəyişdiyini və deməli, tarixi perspektivini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır”.

Bu isə o deməkdir ki, “Divan” müəllifi türk dilinin yayıldığı geniş coğrafiyanın gəzib-dolaşdığı müəyyən sahəsindəki (qeyd edək ki, həmin sahədə, əsasən, müsəlman türklər məskun idilər) dialekt-şivə xüsusiyyətlərini təsvir (və təsnif) etmişdir. “...Tarixi perspektivini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır” məsələsinə gəldikdə isə, deyə bilərik ki, heç bir elmi əsası olmayan, tamamilə absurd bir mülahizədir. Ən azı ona görə ki, tarixi-müqayisəli metod perspektiv müəyyənləşdirmir... Əksinə, tarixə müraciət edir, dillərin keçmişinə, genotipinə işıq salır. Bir dilin dialekt-şivələrinin məhz həmin dilə mənsub olduğunu xüsusi sübut etməyə isə həm ehtiyac yoxdur, həm də əgər bu və ya digər dilə aidliyi mübahisə doğuran bir dialekt, yaxud şivə mövcuddursa, onun “yer”inin sübut edilməsinin tarixi-müqayisəli metoda öz klassik təzahüründə çox az dəxli var.

Ə.Dəmirçizadə yazır:

“M.Kaşğari tarixi perspektivi müəyyənləşdirmək məqsədilə türk dillərinin daha əvvəlki fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini o dövrdəki bu və ya digər dilin əslinə münasibətlərini – oxşarlığını, yaxud fərqlənməsini yeri gəldikcə göstərmişdir. Bu yolla da müxtəlif türk dillərinin ilk əslini təsbit və bərpaedici əlamətlərini müəyyənləşdirmişdir”.

Çox dolaşmış olan bir fikirdən anlaşılan odur ki, M.Kaşğari ədəbi dillə dialekt-şivələri müqayisə edir. Lakin belə bir müqayisəni “Divan” müəllifindən təxminən min beş yüz il əvvəl hind dilçisi Panini də aparmışdı.

Ə.Dəmirçizadə yazır:

“Faktların müqayisəsində M.Kaşğari imkan daxilində qruplaşmadan istifadə etmişdir: yəni müəyyən xüsusiyyətlərinə görə eyniləşən müxtəlif tayfa dilləri bir qrupa, həmin xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən tayfa dilləri ikinci qrupa daxil edilmiş və müqayisədə də əksərən belə qruplar qarşılaşdırılmışdır (məs.: türk dilləri, oğuz və qıpçaq dilləri kimi)”.

Əlbəttə, M.Kaşğarının terminologiyasını müasirləşdirmək düzgün deyil... “Divan” müəllifi “türk dilləri”, “oğuz dilləri”, “qıpçaq dilləri” demir. Və deyə də bilməzdi... O, “türklərin dili”, “oğuzların dili”, “qıpçaqların dili” deyir ki, bunlar tamamilə başqa-başqa anlayışlardır... Dil faktlarının bu cür “qruplaşdırılması”nın isə tarixi-müqayisəli metoda qətiyyətlə dəxli yoxdur.

“Divan” zəruri müqayisələr, təsnifatlar aparılmaqla məhz ənənəvi təsviri metodla tərtib edilmişdir.